

Саргайшаев Ж.А.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ КЫЙМЫЛ ЭТИШТЕРИН ИЗИЛДӨӨНҮН ПРЕДМЕТИ ЖӨНҮНДӨ

Этиштин эң активдүү изилденүүчү группаларынын бири кыймыл этиштеринин лексика-семантикалык группалары болуп эсептелет.

Ар бир тил өздүк семантикалык структурага ээ, бул тилде сүйлөгөн элдердин дүйнөнү жеке көрүүсүн, таануусун чагылдырып турат. Сүйлөп жаткан адамдын аң-сезиминен көз карандысыз, тилден сырткары реалиялар белгилүү бир объективдүү критерийлер боюнча так чектелген сфералар, ар кандай тилдеги изоморфтуу лексика-семантикалык парадигмага ээ. Айлана-чөйрөнү, чындыкты, тилди алып жүргөн элдин кабылдоосу боюнча субъективдүү чагылдырылган сферада микросистемалар да ар кандай структураланат. Бул планда көрсөтмөлүү болуп, биз жогоруда белгилегендей кыргыз тилиндеги кыймыл этиштеринин группасы эсептелет. Кыймыл этиштерин изилдөө байыркы традицияга ээ. Кыймыл этиштери изилдөө материалдарында ар кайсы тилдерде, көптөгөн ата мекендик жана чет тилдериндеги лингвисттер тарабынан мүнөздөлгөн. Буларга болгон тынымсыз кызыгуу этиштин тилдик системадагы негизги ролу менен гана түшүндүрүлбөстөн, кыймыл этиштеринин группасы өзүнүн татаал жана көп кырдуу түзүлүшү менен айырмаланып, аны ар кандай аспектиде кароого мүмкүнчүлүгү менен да түшүндүрүлөт.

Кыймыл этиштери азыркы кыргыз тилинин негизги сөздүк фондуна кирүү менен, турмушта керектүү түшүнүктөрдү билдирет, мейкиндикте физикалык которулууну атап, кыргыз этиштик лексикасынын сыйымдуулугу боюнча басымдуу, семантикалык катышта активдүү пластын түзүп турат. Этиш кыргыз тилинде, бөлөк тилдердегидей эле, башка сөздөрдүн тизмегинен маанилүү орунду ээлеп турат, себеби этишсиз жана баяндоочтук функциясыз сүйлөө акты бүткөн болуп эсептелбейт. Башка этиштик топтордон кыймыл этиштеринин лексика-семантикалык группасы сандык составы боюнча, байланыштуу кептин агымында колдонуу жыштыгы боюнча да бөлүнүп турат.

а) субъектинин мейкиндикте өз алдынча бир орундан экинчи орунга баруусун, жылуусун, өтүүсүн билдирүүчү этиштер, буларды «өздүк кыймыл этиштери» деп аташат [1] – «*жөө басуу, жүрүү, жылуу*», «*басуу, келүү (машина, ат), келүү (жыйналышка)*», «*жөө басуу, жүрүү, кадамдоо*», «*зымыроо*», «*сүйрөлүү, илээлөө*», «*тапандап басуу*», «*тыпылдап басуу*», «*сылтып басуу*» ж.б.;

б) кандайдыр бир предметтин ага башка бир предметтин (субъектин) таасири астында мейкиндикте которулуусун билдирген, каузативдик этиштер - «*сүйрөө, сүйрөп басуу*», «*коюу*», «*чыгаруу, алып чыгуу, көтөрө алуу*», «*өткөрүү, ашыруу*», «*ыргытуу, таштоо, чачуу*», «*достошуу, жакындашуу*» ж.б. тибиндеги этиштер;

в) чакан мейкиндикте же жерде кыймылды билдирген, локалдык (белгилүү бир жерге гана таандык), же жарым-жартылай, толук эмес кыймыл этиштери – «*ийилүү, энкейүү, чөк түшүп олтуруу*», «*ийилүү, эңкейүү, эңкейтүү*», «*олтуруу*», «*туруу, көтөрүлүү*», «*жатуу*» ж.б., бирок акыркы үч этиш локалдык жана багытталган аракеттердин дифференцирленбеген семантикасы менен айырмаланат, б.а. бир эле убакта аракеттин динамикасын (кыймыл өзү эле), жана статиканы (тынч абал) билдирет, сал.: «*олтуруу (олтургучка, автомобилге, түрмөгө)*» жана «*олтуруу (чөк түшүп, иштеп, атка минип)*», «*туруу (ордунан, төшөктөн, столдон,*

олтургучтун үстүнө чыгып, кароолго)» жана «туруу (тепкичте, тизелеп, буттун башы менен, токтоп, кыштакта, өз айтканына, токтоп)», «жатуу (керебетке)» жана «жатуу (төшөктө, жамбаштап, бекер, ооруп)».

Бул макалада биздин изилдөө предмети биз болуп, мейкиндикте предметтин же адамдын көзгө көрүнгөн кыймылын билдирген, биринчи группанын этиштери эсептелет.

Кыймыл этиштеринин составын жана сыйымдуулугун изилдөөдө, айрым изилдөөчүлөр аны түзгөн мүчөлөрүнүн грамматикалык жагына акцент коюшат, экинчилери логика-түшүнүк жагын карашат, үчүнчүлөрү семантикалык, грамматикалык жактарын изилдешет.

Мисалы, А.А.Шахматов морфологиялык белгилери боюнча орус тилиндеги кыймыл этиштеринин 14 жубун бөлгөн [2].

А.В.Исаченко бир орундан экинчи орунга которулуу этиштеринин негизги белгиси деп, алардын өзүнө мүнөздүү «жуптугу» жана морфологиялык өз ара катышы, *басуу – жүрүү* эки мүчөнүн тең салыштырмалуулугу [3] атаган.

Аналогиялык ойду Г.К. Венедитов [4] да кармайт, М.Р.Саттарова кыймыл этиштеринин группасы деп, сөздөрдүн өзгөчө грамматикалык классын түшүнөт, негизги белгиси болуп, этиштик негиздердин семантикалык жана морфологиялык өз ара катышы эсептелет [5].

Орус кыймыл этиштеринин маанилүү өзгөчөлүгү болуп, этиштик жуптардын өз ара катышы, б.а. «бир багыттуулук – бир багыттуулук эмес» белгиси боюнча салыштырмалуулугу эсептелет (сал.: *басуу-жүрүү, жүгүрүү, чапкылоо, учуу – зымырылуу, сүзүү - чабак уруу, жөргөлөө - боору менен жылуу, баруу – жүрүү*), бул үшүл группага тиешелүү айырмачылык болуп эсептелет. Лексикалык жалпылыкта бинардык оппозициянын ар бир мүчөсү (*басуу-жүрүү*) этиштик аракеттердин (каякка чапкылашты? кайда жүгүрдү?) мүнөздө көрүнгөн өзүнүн кошумча маанисине ээ. Түрдүн жалпылыгында этиштик аракеттердин мүнөзү ар бир этиш үчүн ар башка. Орус тилиндеги калган бардык этиштерде бул белгилер жок [6].

Этиштик негиздердин корреляциясында (бири-бири менен салыштырылган түшүнүктөрдүн өз ара байланышы) орус кыймыл этиштеринин үлүттүк өзгөчөлүктөрү көрүнүп турат. Этиштердин префиксалдык (уңгу сөздүн алдына жазылуучу аффикстер) сөз түзүүсүндө так ушул группадан келип чыгат (сал.: *баруу – кирүү, чыгуу, жетүү, өнүү; жүрүү – кетүү, өтүү ж.б.*).

Бул багытта кыргыз кыймыл этиштери, аталган группадан түп тамырынан бери айырмаланат: а) алар коррелятивдик жуптарга бөлүнбөйт, б) түрк сөз түзүүчүлүк системасында префиксация жок болгондуктан, кыргыз тилинде, башка эле түрк тилдери сыяктуу эле жогоруда аталган этиштердин мааниси лексикалык жол менен берилет (сал.: *баруу «идти», кирүү «войти», чыгуу «выйти», жетүү «дойти», өнүү «взойти», жүрүү «ходить», кайтуу «уходить» ж.б.*).

Башка көз караш А.Х.Востоковдун эмгектеринен башталат [7]. Кыймыл этиштерин кароонун негизги белгилери болуп бул жерде предметтердин мейкиндиктеги бир орундан экинчи орунга которулуусу эсептелет, морфологиялык өз ара катышы эсепке алынбайт. Кыймыл этиштеринин сыйымдуулугу боюнча бул көз карашты жактоочулар алда канча көп [8].

Кыймыл этиштер группасынын сыйымдуулугу негизинен, изилдөөчүлөр изилдеп жаткан группанын составын аныктоодогу эске алынган критерийлер менен аныкталат. Эгер сөздү аныктоодо критерий катарында тар байланыштар алынса, анда группанын составы кичине болот, эгер аныкталып жаткан группа жогорку деңгээлдеги жалпылыкка ээ болсо, анда ал, бир аз жалпы белгилери менен бириккен, бир катар майда группаларга ажырай алат.

Адабияттар:

1. Сырбу М. Глаголы перемещения в современном русском языке (Лексика-семантический анализ в сопоставлении с румынским языком): автореф. дисс. канд. филол. наук. М., 1965, -12 с.
2. Шахматов А. А. Очерки современного русского литературного языка. – 2-ое изд. М.: Учпедгиз, 1941, с. – 620, 288
3. Исаченко А. В. Грамматика современного казахского литературного языка. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1960, с.446
4. Венедитов Г. К.Глаголы движения в болгарском языке: автореф.дисс. ...канд. филол. наук. – М., 1963, - 23 с.
5. Сатарова М. Р. Сопоставительное изучение лексико семантической сферы глаголов движения в русском и узбекском языках: автореф. дисс. канд. филол.наук. - Казан, 1967, №5 стр. 32
6. Аверьянова А. Н. Глаголы движения (перемещения) в современном русском языке. – Учен. Зап. / ленингр. Гос.ун-т, 1973, вып.37 Серия филол. Наук, №375. стр.3-11
7. Востоков А. Х. Русская грамматика Александра Востокова по начертанию его же сокращений грамматики, полное изложенная. – СПб.: тип. И. Глазунова, 1831, 83-85
8. Вещилова В. Ф. Глаголы движения в турецком языке. – В кн.: исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Лексика. М., 1962, т.IV.с. 101-115; Хамидулина А. М. Словообразовательные отношения в семантическом поле глаголов движения в современном русском языке: автореф. дисс. канд. филол. наук. Саратов, 1973, - 23 с.

Рецензент: ф.и.к. Дюшеева Т.С.